

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

3

1991

Арт

Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа

ГЕОРГИ АТАНАСОВ

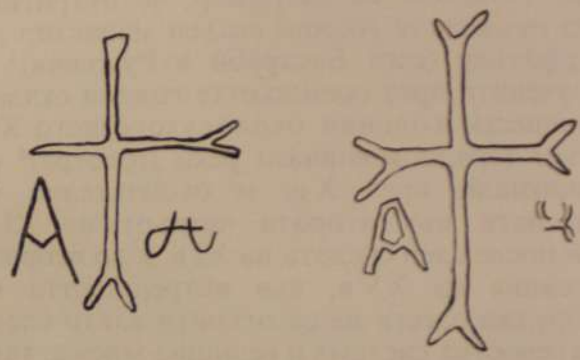
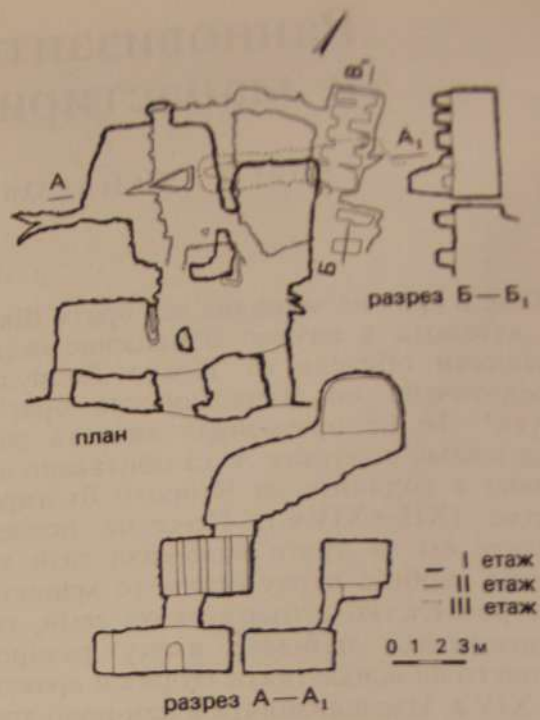
Още в края на миналия век братя Шкорпил въведоха в научно обръщение скални монашески обители от Южна Добруджа, съсредоточени по Черноморския бряг¹ и р. Суха². Те не прецизират тяхната датировка и само допускат, че са обитавани най-активно в годините на Второто българско царство (XII—XIV в.). По-сетне последователите им за дълго наложиха тази хронология изобщо върху скалното манастирско строителство в българските земи, като се позоваваха най-вече върху разпространението на исихастката теория и практика през XIV в. Изследванията в най-ново време загатнаха обаче, че това в основата си вярно твърдение не важи в пълна мяра за Добруджа. Установи се например, че откритият през петдесетте години скален манастир до Мурфатлар (сега Басараби в Румъния)³ и проучените през осемдесетте години скални монашески колонии около сухоречието Канагьол (средновековната река Дристра)⁴ са възникнали през XV в. и окончателно са напуснати във втората четвърт на XI в. Най-послед след средата на XI в. и до втората половина на XV в. във вътрешността на Добруджа засега не са открити както следи от крепостна система и селищна мрежа, така и от живот в скалните обители⁵.

Въпреки че през IV—VI в. християнството в Мала Скития има силни позиции, изследователите още не са коментирали сериозно идеята за появата на скални манастири в Добруджа през ранновизантийската епоха. Наистина както Ара Маргос⁶, така и аз⁷ отбелязвахме, че в няколко обители по р. Суха и Черноморското крайбрежие е открита керамика от V—VI в., но не разгледахме с нужната задълбоченост възможността някои от тях да са възникнали преди IX—X в. Тогава допусках, че този подемен материал би могъл да попадне случайно в скитовите от близките ранновизантийски кастели. И най-накрая в споменатите обители отсъстват надписи, графити, стенописи и метални находки, които да прецизират датировката. При все това появата на скални манастири в Добруджа през ранновизантийската епоха теоретически е допустима. От втората половина на IV до VI в. тук се формира стройна църковна организация, за което свидетелстват епархийските списъци⁸, а отчасти и археологическите разкопки⁹. Утвърждават се и рели-

гиозни центрове, като Томи (Констанца) и Дуросторум (Силистра), покрили се със слава от светци-мъченици за новата вяра¹⁰. От това време са и първите сведения за разпространението на монашеството в тази зона. Твърде голяма известност по времето на император Юстиниан (527—565) си спечелват т. нар. скитски монаси¹¹. Като проявяват голяма политическа активност, те нееднократно посещават Рим и Константинопол и налагат реформаторските си идеи въпреки противодействието на Юстиниан Велики. Това предполага да са имали поддръжката на по-широк монашески кръг в Малка Скития (Добруджа) и да са спечелили поне част от висшия клир. За монаси по добруджанското Черноморие се загатва и в словата на Козма Индикоплевст¹². Пак при управление на Юстиниан Велики той описва тази зона, където среща християнски народи и много мъченици и монаси-безмълвници. При все това безспорни писменни извори, споменаващи за скални манастири в Малка Скития и Западна Втора Мизия, не можем да посочим. Наистина в „Тайната история“ на Прокопий има един абзац, който може да наведе на мисълта за скални обители на юг от Дунав, пострадали при славянските нашествия през VI в. „Нито едно място, ни планина, ни пещера (разредката моя, Г. А.) — въобще кътче от Римската империя, не остана неопустошено по това време.“¹³ В случая под пещера може да се разбира скална обител, защото така се наричат килиите на много свети подвижници. Не е изключено обаче в думата да са вложени други смислови значения — примерно да е алегория на всеобхватното опустошение в южнодунавските земи. Затова е пресилено само върху цитирания пасаж да се градят категорични изводи за разпространението на скалното манастирско строителство в Добруджа през ранновизантийската епоха. Все пак трябва да отчетем, че по същото време то е факт в близкотоизточните и северноафриканските провинции на империята. При това монашеството се заражда из тези земи именно в скални обители. Природо-географските дадености и чисто практически съображения са подтикнали първите отшелници в християнския свят да се уединят в скални пещери (Павел Тиверийски, Евтимий Велики, Василий Велики)¹⁴ и изкуствени скални кухни (Антоний Велики, Макарий

Египетски)¹⁵, с каквито изобилстват Египет и Предна Азия. През V—VI в. тук се изграждат масово и скални киновиални (общезителни) манастири, някои от които се свързват с имената на прочути личности, като Евтимий Велики, Йероним Блажени и др.¹⁶ Обстоятелството, че споменатите монаси се превръщат в основни стълбове на църквата, както и зародилото се към тези места паломничество обясняват стремежа на най-равностните християни да повторят техния подвиг. В историческата литература все още не е коментирана сериозно възможността примерът им да е заразил и монасите в Добруджа през IV—VI в. Това в много отношения се дължи на пестеливите писмени извори и отсъствието на епиграфски паметници. Засега единствената възможност за проверка на този етап са археологическите проучвания. Скалните обитатели обаче рядко задържат хомогенен културен пласт, а и възможностите за преизползване са очевидни.

През шестдесетте години на нашия век археолозите от Варненския музей разкопаха скален комплекс на три етажа на около 500 м западно от Аладжа манастир (обр. 1) и условно го нарекоха Катакомбите¹⁷. В случая твърде важно е уточнението, че проучването на дебелия хомогенен културен слой е извършено методично от професионалисти. Откритите керамични фрагменти се датират най-общо към IV—VI в., но се среща и материал от XII—XIV в. По-точно се датира една разтрошена стъклена чаша, реконструирана и определена от Ал. Минчев към IV в.¹⁸ Първоизточникът на този тип е създаден в ателиетата на Изтока (Сирия), но по-късно подобни съдове се произвеждат и по Северното Черноморие. По форма тези чаши са подходящи за църковни кандила или части на полукандилариуми. Впрочем при разкопките са открити и метални сегменти от кандило (обр. 2). При определянето му сме улеснени от много близките по форма и конструкция кандилариуми, съхранявани в колекциите на Британския музей¹⁹ и бившата колекция Смит — САЩ

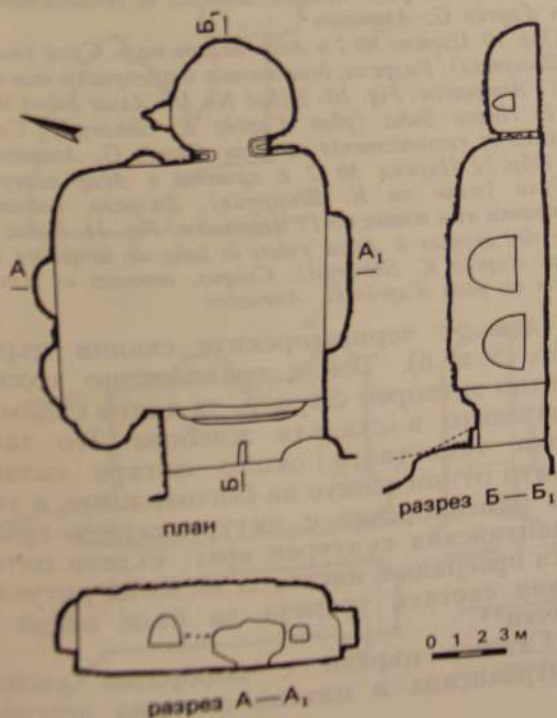
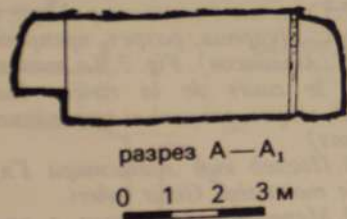
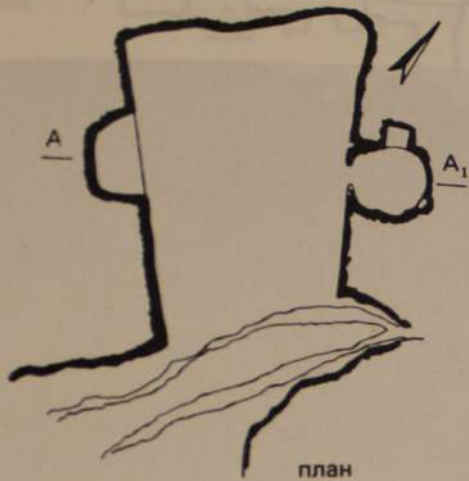
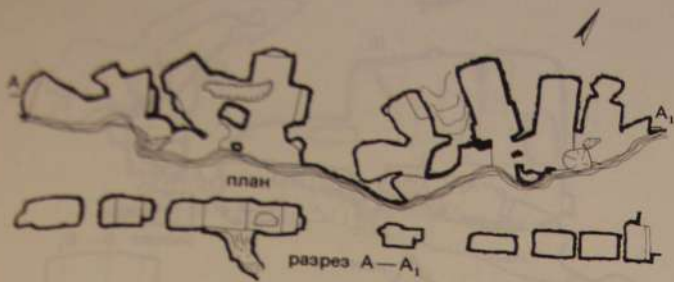

- Обр. 1. План на Катакомбите до Аладжа манастир (по Г. Атанасов). Fig. 1. Plan des „Catacombes“ près de Aladža manastir (d'après G. Atanasov)
- Обр. 2. Раннохристиянски кръстове-графити в Катакомбите. Fig. 2. Croix-graffiti de la haute époque byzantine dans les catacombes
- Обр. 3. Част от раннохристиянски кандилариум, открит в Катакомбите. Fig. 3. Partie de candélabre de la haute époque byzantine, découvert dans les catacombes
- Обр. 4. Скален манастир в м. Яйла до с. Камен бряг (план по Г. Атанасов). Fig. 4. Monastère rupestre dans la localité Yajla près du village Kamen brjag (plan d'après G. Atanasov)
- Обр. 5. План на скална църква в Тюленово (по Г. Атанасов). Fig. 5. Plan d'église rupestre à Tjulenovovo (d'après G. Atanasov)
- Обр. 6. План на скалната църква на Калиакра (по Г. Атанасов). Fig. 6. Plan de l'église rupestre de Kaliakra (d'après G. Atanasov)

1

2

3

(находката е откупена в Кайро, вероятно египетска направа)²⁰, датирани в границите на IV—VI в.

Ранната датировка и християнският култов характер на Катакомбите се подкрепят и от две графитни изображения в голямата зала и в криптата на втория етаж (обр. 3). И в двата случая с широк контур са вдълбани големи кръстове с раздвоени краища, като в долните междурамия са изчертани първата и последната буква от гръцкия алфавит — А и Ω. Подобни кръстове се появяват из североизточните български земи най-рано към средата на IV в.²¹, но голямо е разпространението им и в годините на Първото българско царство²². В случая обаче датировката на кръстовете от Катакомбите може да се прецизира благодарение на буквите в междурамията. Това съчетаване на христовия знак с А и Ω се появява около средата на IV в. и е масово разпространено в християнския свят докъм VI—VII в.²³ Категорично свидетелство за живот през VI в. са и откритите монети от император Юстиниан (527—565).

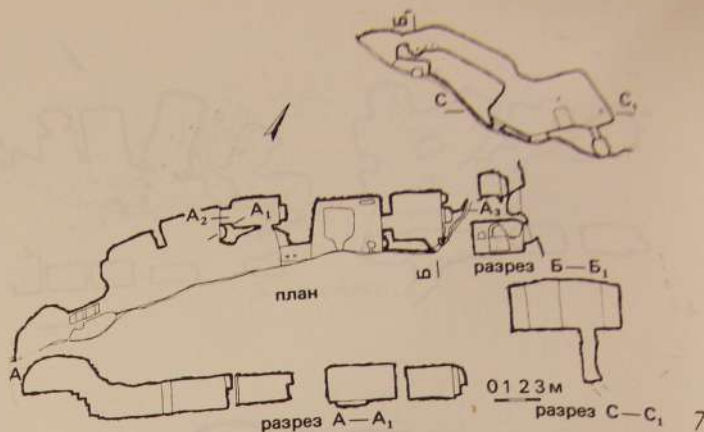
Катакомбите нямат отчетливо оформена скална църква и в тази връзка следва да забележим, че от втория етаж започва дълъг тунел до пътеката над помещенията, която се изкачва до върха на платото. И там се виждат руините на голяма раннохристиянска базилика²⁴. Според находките, интериора и екстериора допускаме няколко възможности за датировката и функционалното предназначение на скалната обител:

Първо — Катакомбите да са дело на ранни християни от Одесос, които са потърсили безопасен приют в тази усамотена местност по време на периодичните гонения срещу тях през III—IV в. По-късно, с триумфа на християнството през V—VI в., тук е издигната голяма базилика, при което се е държало сметка за старохристиянската слава на това място.

Второ — Катакомбите да са изсечени заедно със строежа на базиликата през V—VI в. като помощни култови помещения (примерно крипти и пр.). Подобни подземни отделения има около раннохристиянски базилики в Рим²⁵ и у нас²⁶. Допустимо е също така в скалната обител да са живеели монаси, които използвали базиликата на платото. Тук обаче трябва да отбележим, че в южната част на Катакомбите има срутвания, при които вероятно е пострадала църквата, ако, разбира се, е имало такава. Най-сетне да обърнем внимание на обширната зала в първия етаж на обителта, по средата на северната стена, на която старателно е оформена кръгла конха. Известно е, че в някои раннохристиянски църкви от IV—V в. олтарната ниша невинаги се разполага върху източната стена²⁷. Затова идеята ми, че най-голямото помещение с конха

върху северната стена е църква, има право на живот. В интериора на останалите помещения на пръв поглед отсъстват съществени белези за датировка, функционална и етническа определеност. Впечатляват обаче необичайно големите им размери, които ги отличават от маломерните манахески килии, познати ни от Аладжа манастир и останалите средновековни скални манастири в Североизточна България. Оказва се, че тази специфика във вътрешната архитектура на Катакомбите не е безпрецедентна по Българското Черноморие. С малки изключения подобни обширни обеми помещенията в големите скални комплекси из района на с. Камен бряг (Яйлата), Тюленово и Нейково, Каварненско²⁸. Обитаването им от един или двама монаси е малко вероятно, защото не е по силите им да изсекат такъв голям обем (дори при ползването на естествена кухня), а и нецелесъобразно е да се живее сам в помещение над 15—20 м². Друг сериозен аргумент за определянето на разглежданите скални комплекси като манахески обители са скалните църкви. В три от църквите с най-изразителни планове (обр. 4, 5, 6) откриваме някои архаични особености, характерни за раннохристиянската архитектура от IV—VI в., които отпадат по-късно от византийския културен кръг. Например наосите са по-широки, отколкото дълги — т.е. главната ос на църквите е ориентирана север—юг. Широк кръг проучватели приемат, че това е блискоизточна традиция (най-вече сирийска, намерила прием и в Мала Азия), формирана и масово прилагана между IV и VI в.²⁹ Към VI в. тя прониква в Крим, където се претворява и в скалната манастирска архитектура³⁰. Своеобразни са формите и на апсидите в църквите на Катакомбите (обр. 1), Калиакра (обр. 6) и Тюленово (обр. 5). Те са почти кръгли, а в план наподобяват гръцката буква Ω . Аналози в храмовата архитектура на Балканите не са засвидетелствани, но са познати в скалното манастирско строителство на Кападокия, откъдето навярно е първоизточникът им³¹. Не е ясно кога възниква това архитектурно явление и на какви литургични изисквания е подчинено. Затруднението идва от това, че кападокийските църкви из скалите се появяват още към V—VI в., като се строят и преустройват до XIV в. Навярно от Кападокия тази своеобразна апсидна форма се пренася в Северното Черноморие, защото я откриваме в една скална църква до Шулдан³².

Блискоизточна или североафриканска традиция са и контраапсидите в църквите на Калиакра, Тюленово и Камен бряг (обр. 4—6), чието разпространение пак е в границите на IV—VI в.³³ Също така по особен маниер е оформен и входът към олтарните апсиди

• Обр. 7. Скалният манастир Гяур евлери по р. Суха (план по К. Шкорпил, разрез, преправки и добавки към плана по Г. Атанасов). Fig. 7. Le monastère rupestre Gaur evleri sur le cours de la rivière Suha (plan d'après K. Shkorpil, coupes, annexes et remaniements au plan d'après G. Atanasov)

• Обр. 8. Поглед към манастира Гяур евлери. Fig. 8. Vue sur le monastère Gaur evleri

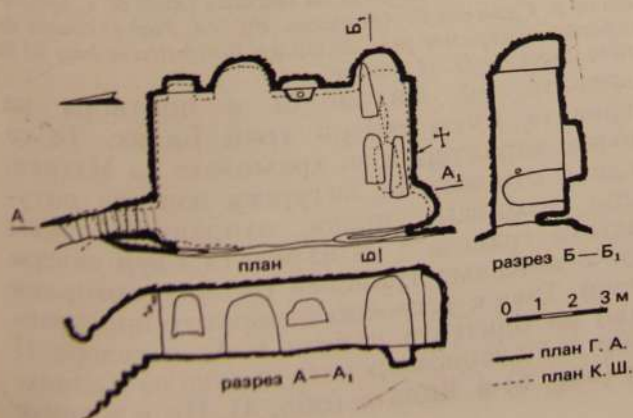
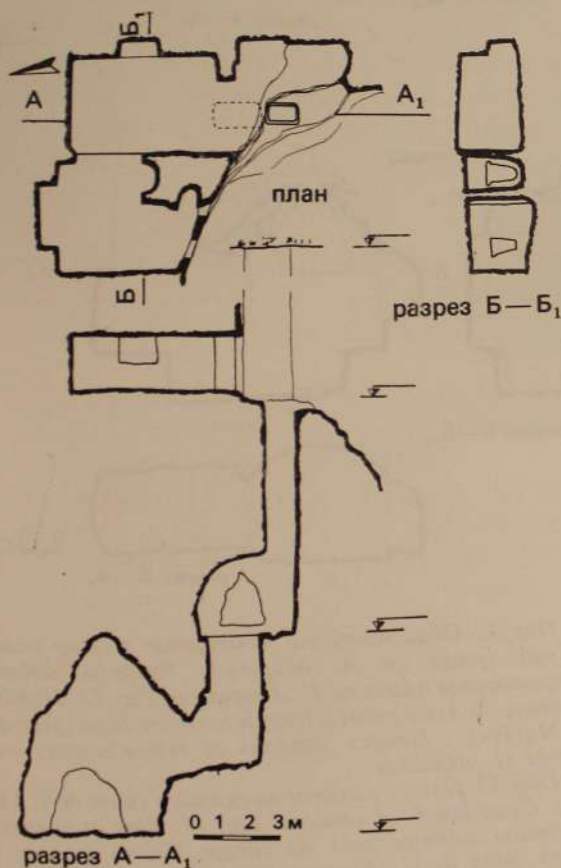
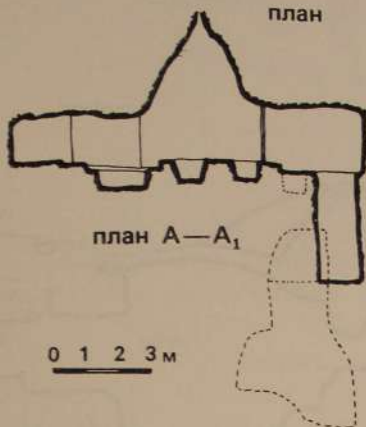
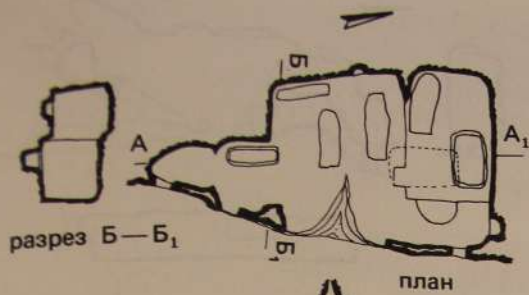
• Обр. 9. Мартириална църква с крипти Сандъкларь маара по р. Суха (план по К. Шкорпил). Разрези, добавки и преправки към плана по Г. Атанасов. Fig. 9. Martyrium Sandaklara avec des cryptes le long de la rivière Suha (plan d'après K. Shkorpil). Coupes, annexes et remaniements au plan d'après G. Atanasov

• Обр. 10. Църква № 1 в Асар евлери по р. Суха (план по К. Шкорпил). Разрези, допълнения и преправки към плана по Г. Атанасов. Fig. 10. Eglise No 1 à Assar evleri le long de la rivière Suha (plan d'après K. Shkorpil). Coupes, annexes et remaniements au plan d'après G. Atanasov

• Обр. 11. Църква № 2 с крипти в Асар евлери по р. Суха (план по К. Шкорпил). Разрези, добавки и преправки към плана по Г. Атанасов. Fig. 11. Eglise No 2 avec des cryptes à Assar evleri le long de la rivière Suha (plan d'après K. Shkorpil). Coupes, annexes et remaniements au plan d'après G. Atanasov

на две от черноморските скални църкви (обр. 5 и 6). Той е сравнително тесен и плътно затворен с врата, за което съдим по запазените в скалата жлеbove. По такъв начин тайнствата около олтара остават скрити от погледите на богомолците, а това е в противоречие с литургиката в гръко-византийския културен кръг, където олтарната преграда е ниска, за да може ритуалът около светата трапеза да бъде видян от всички³⁴.

Скални църкви с Ω -образна апсида, контраапсида и плътна олтарна преграда

има в испанските провинции Алава и Тревиньо на Пиренейския полуостров³⁵. Допуска се, че са изсечени от вестготите към VI—VIII в. Навярно с вестготско присъствие могат да се обяснят същите особености в скалния манастир до Мурфатлар, Северна Добруджа, отстоящ само на 18 км от черноморския бряг³⁶.

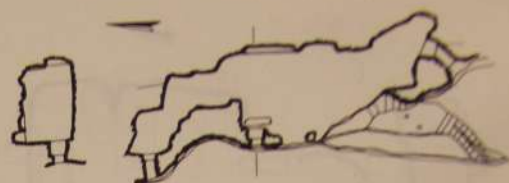
Архаични елементи откриваме и в плановете на скалните обитатели от колонията по р. Суха, която се намира на около 55 км от Добруджанския черноморски бряг. Според братя Шкорпил³⁷, А. Маргос³⁸ и Л. Бобчева³⁹ тези манастири са възникнали в годините на Второто българско царство (XII—XIV в.). В една моя предишна публикация за няколко новооткрити скални скита по откритите рисунки и знаци графити и предвид демографския вакуум в Добруджа между XI и XV в. изтеглих датировката на колонията с няколко века напред към епохата на Първото българско царство (X—XI в.)⁴⁰. При едно трезво и непредубедено вникване в археологическите паметници обаче трябва да се предположи, че подобни графити могат да се изчертаят и по-късно в отдавна оформени обитатели.

Скалната архитектура (използвам този термин, съзнавайки предвзетостта и дискуссионността му) често е условна и невинаги позволява категорични изводи. В този случай обаче виждам, че култовите помещения по Суха река са старателно изсечени и наумяват твърде много плановете, пропорциите и детайлите на зиданите християнски постройки. Това най-вече се отнася за скалните църкви от колонията (обр. 7—11, 14). Почти всички наоси са по-дълги, отколкото широки и както отбелязах по-горе, се възприемат за блискоизточна (сирийска) традиция, масово разпространена между IV—VI в. Въздействието на източната храмова архитектура се усеща и при оформянето на правоъгълните в план и поглед плоскодънни олтарни ниши на църквите до Хитово (обр. 13), Асар Евлери I (обр. 10) и параклиса на Гяур евлери (обр. 7). Навярно тук за пръв път в скалната архитектура на Балканите се среща с т. нар. сирийски олтар, познат в много църкви из Изтока през IV—V в.⁴¹

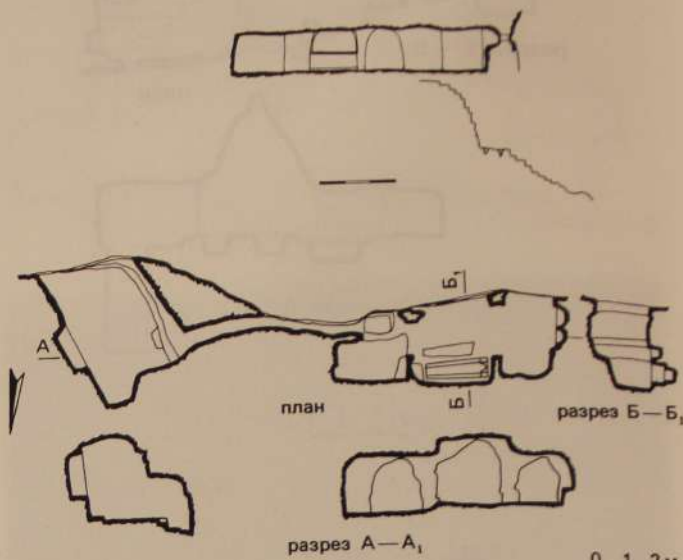
Идеята, че правоъгълните плоскодънни олтарни апсиди са пренос на сирийска архитектурна традиция в Добруджа, намира потвърждение в плана на базиликата до крепостната стена на Калатис⁴². Архитектурният комплекс около нея може би е манастирска обител. Йон Барня не коментира подобна възможност, но съвсем основателно определя базиликата от сирийски тип, като предлага твърде широка хронология — края на IV—VI в. Тази датировка може да се прецизира към края на V и най-вероятно в VI в. според добре изразените

пастофории. Широк кръг от проучватели са забелязали, че протейзисът и диакониконът се утвърждават в храмовото строителство едва през VI в.⁴³ Спираме се по-подробно на този проблем, защото в скалните църкви до Хитово (обр. 13), Балик — Асар евлери I (обр. 10), Балик — Тарапаната, ориентирани по сирийски образец север—юг, правоъгълните олтарни апсиди са едноделни, което уточнява датировката към края на IV и най-вероятно в V в. По този повод следва да се поясни, че в Сирия и Месопотамия през V—VI в. едноделният правоъгълен и плоскодънен олтар е характерна особеност и за несторианските храмове⁴⁴. За тях още е специфично дискретното разположение в трудно достъпни места, както и съзнателно създаденият полумрак. Подобна мистична обстановка цари в скалния комплекс Шаянкая под кастела до Оногур. В неговите галерии, килии и ниши, както и около тях се открива само късноантична керамика⁴⁵. Що се отнася до несторианската ерес, то писмени извори сигурно определят нейните силни позиции в Добруджа през V в. На вселенския събор в Ефес през 431 г. сред най-отявлените привърженици на Несторий са марцианополският митрополит Доротей, дуросторумският епископ Яков и архиепископът на Мала Скития Тимотей от Томи⁴⁶. Коментирайки подобни факти, още на времето Зайлер забелязва: „Възможно е тази теология (несторианството — б. а.), бидейки по-рационална, да е отговаряла на нуждите на средата (Долния Дунав — б. а.) като по-позитивна, отколкото мистична.“⁴⁷

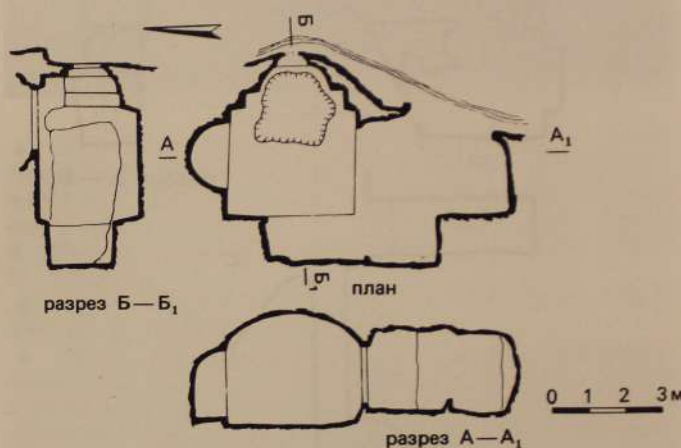
Ако се придържаме строго към плановете на източните несториански църкви, не може да не забележим някои видими отлици между тях и храмовете с правоъгълни плоскодънни апсиди по Суха река. Месопотамските имат подчертана еднокорабна базиликална форма, но силно изтеглената главна ос е изток—запад, а не север—юг. В храмовете по Суха река също така няма никакви податки за плътни олтарни прегради, които са характерни за несторианската архитектура и литургия⁴⁸. Най-сетне споменатият от Зайлер ограничен мистицизъм в несторианската теология едва ли способства за увлечение към скалните монашески обители. Остава предположението, че в две така отдалечени една от друга зони като Долния Дунав и Сиро-Месопотамия са се появили местни особености. При все това категорични изводи за несторианско скално култово строителство в Добруджа при тези факти се въздържам да утвърждавам. Бележите за сирийско влияние в скалната архитектура по Суха река обаче са далеч по-сигурни. Освен в ориентацията на главната ос при църковните наоси с плоскодънни правоъгълни апсиди то се долавя и във вдълбаните коритца в пода пред олтара на

12

13

14

● Обр. 12. Общежително помещение в Асар евлери по р. Суха (план по А. Маргос). Разрези, добавки и преправки към плана по Г. Атанасов. Fig. 12. Habilitation commune à Assar evlери le long de la rivière Suha (plan d'après A. Margos) . Coupes, annexes et remaniements au plan d'après G. Atanasov

● Обр. 13. План и разрези на скалния скит до с. Хитово по р. Суха от Г. Атанасов. Fig. 13. Plan et coupes de la chartreuse rupestre près du village Hitovo le long de la rivière Suha de G. Atanasov

● Обр. 14. План и разрези на скалния скит до с. Брестница по р. Суха от Г. Атанасов. Fig. 14. Plan et coupes de la chartreuse rupestre près du village Brestnitca le long de la rivière Suha de G. Atanasov

църквата до Хитово и в притвора на църквата Гяур евлери край Балик. Те са твърде характерни за храмовете на Изтока, където старинната литургия изисква ритуално измиване преди отправянето към светата трапеза⁴⁹. В църквата Гяур евлери обаче виждаме триделен олтар с аркирани ниши. Така е устроено олтарното пространство на близката църква в Асар евлери II (обр. 11) и черноморските църкви на Калиакра (обр. 6) и Яйлата (обр. 4). Но и в трите

случая пастофорните са допълнително и по-грубо изсечени. Тази практика на преустановена и в някои кападокийски скални църкви⁵⁰. Навярно е извършено през VI в., когато измененията в литургиката налагат протейзиса и диаконика⁵¹.

Сред култовите помещения по Суха река специално внимание заслужава планът на църквата до Брестница (обр. 14). Тя е сред в Добруджа и единствена с триконхален план (южната конха е почти изцяло срутена, но мястото ѝ се долавя и сега върху пода)⁵². Този архитектурен тип се утвърждава още през V—VI в. при широкото манастирско строителство из Палестина, Сирия, Мала Азия и Египет, където има своите първообрази в такива знаменателни за ранните християнски църкви като базиликата „Рождество Христово“ във Витлеем, църквите „Св. Мария“ в Амида и Ефес, „Цела Трихора“ и „Св. Сикст“ в Рим, каталикона на Червения манастир в Египет и пр.⁵³ Този план намира прием и в българските земи, включително в Добруджа, през средновековието — IX—XIV в.⁵⁴ Най-сетне няколкото графита по стените на църквата край Брестница⁵⁵ подказват живот и в годините на Първото българско царство. Дали е изсечена тогава, или е възникнала през ранновизантийската епоха, а сетне преизползвана в IX—XI в., можем само да предполагаме.

Освен църквите в колонията по Суха река с увереност можем да идентифицираме крипти и заупокойни параклиси.

Като класически представители на мартириалната архитектура е гробищната църква с криптие Сандъкль маара, разположена недалеч от кастела до с. Балик и в близост до манастира Гяур евлери (обр. 9). Този мартириален комплекс е обслужвал именно манастира, понеже подобно съоръжение в Гяур евлери отсъства, а разстоянието между двата обекта е само 300 м.

В Асар евлери криптата и параклисът също са единен комплекс, разположен на около 200 м северно от главната църква № 1. Тук докосваме проблема за т. нар. двойни църкви, за които се предполага, че са резултат от добавянето на заупокойни параклиси към същинските църкви⁵⁶. В случая погребалният еднокорабен едноапсиден параклис с три гроба върху пода е изсечен до триапсидна църква от сирийски тип и се явява нейно естествено продължение в южна посока (обр. 11). Навярно когато е създаден (струва ми се църквата под № 2 го предхожда, понеже е много по-старателно обработена), е бил отделен от църквата с преградна стена (зидана или дървена конструкция, закотвена в жлебовете на тавана), разрушена след запустяването на

монашеската колония.

Развитието на църковния ритуал и засиленият култ към светците през V—VI в. довеждат до някои непълноценни индивидуални и групови служби. Именно това налага до църквите (предимно манастирски) да се изградят допълнителни еднокорабни едноапсидни помещения — параклиси, чийто ранен прототип откриваме при манастира на Симеон Стълпник в Сирия от V в.⁵⁷ Спираме се така обстойно на проблема за параклисите, защото до църквата в Гяур евлери старателно е оформено едноапсидно еднокорабно помещение (обр. 7). Апсидата по сирийски образец е правоъгълна и плоскокодънна, а притворът според манастирските изисквания и по подобие на църковния е твърде обширен.

Внимателнотоизиране в планове на скалните помещения по Черноморието и Суха река навежда на мисълта, че тук са били изградени общежителни монашески спални. Ето например големият скален манастир в Гяур евлери. Той включва църква с голям притвор, обширна крипта с 5 гробни камери, параклис с притвор и само една килия, до която се достига по 4 стъпала. Наистина извън комплекса има още 2 килии, но едва ли всичко това е по силите и за нуждите само на трима, дори шест (според уставите в килия живеят един или двама иноци) души. Над църквата обаче е открито значително по обем помещение, в което спокойно биха могли да живеят десетина монаси. Само голяма група от хора може да изсече такива обеми, да извърши толкова трудоемка работа по оформянето на водочерпната шахта и най-сетне да затопли обширното киновиално спално в мразовити дни. По подобен начин стоят нещата и в Асар евлери. И тук има голяма църква с обширен притвор, втора църква със заупокоен параклис и крипта, а уединените в подножието на крепостта килии са само две. Отново ще заострим вниманието върху старателната обработка на скалата в църквите, и особено върху трудоемкия за прокопаване шахтов кладенец, за което се изискват дългите усилия на много хора. Определено смятаме, че част от монасите, оформили и ползували църкви № 1 и 2 с криптата, са живели в най-южното помещение на Асар авлери, чиято площ надвишава 40 м² (обр. 12). Тук за пръв път в скалното манастирско строителство откриваме особено отходно място (latrina) в северозападния ъгъл, оформянето на което е естествено за голяма киновиална спалня. Що се отнася до плитката апсида върху източната стена, тя навярно е продиктувана от постоянните иночески молитви, допълващи общите литургии.

По-горе стана въпрос за обширните обеми на много скални помещения по

Черноморския бряг. Допускам, че някои по подобие на описаните по Суха река са съзнателно разширени, за да може в тях да се настанят повече монаси.

Създаването на подобни киновиални спални напълно е в духа на раннохристиянското монашество, което е подтиквано към тази организация от самия Василий Велики — Кападокиец⁵⁸. През VI в. във Византия тази структура получава правен статут, прокламиран и утвърждаван с новелите на Юстиниан Велики⁵⁹.

Наличието на общи монашески жилища не отменя съществуването на уединени отшелнически килии. Има ги в Яйлата, Гяур евлери, Асар евлери, Шаян кая и Брестница. В повечето случаи това са дооформени естествени пещери, често с ниши по стените. Явно обемът на каменоделските работи тук е напълно във възможностите на един или двама монаси.

Струва ми се, че монашеските колонии до Камен бряг и по Суха река са били в някаква зависимост с близките ранновизантийски кастели в Яйлата⁶⁰, Оногур и Балик⁶¹. Около последния са съсредоточени големите киновиални обители Гяур евлери и Асар евлери. Благоприятните природни дадености са допринесли Гяур евлери да се оформи като единен манастир. Отделена е само мартириалната църква с криптите, но това е само от хигиенни и морално-етнични съображения.

Асар евлери е композиран по друг начин, също резултат на природни дадености — разположението на естествените пещери, които се дообработват за култови помещения. Тук каталиконът, криптата с мартириалната църква, монашеското общежитие и килиите са оформени като самостоятелни обеми, но разположени недалеч един от друг. Както и да е, според нас именно тези два манастирски комплекса, така близо до кастела Балик и един спрямо друг, са центърът на монашеския живот по Суха река. По този повод следва да посочим и определената взаимовръзка на църква № 1 в Асар евлери с живота в кастела. Става въпрос за системата от шахтови отвори, които, от една страна, свързват крепостта с църквата, а от друга, църквата, респективно крепостта, с речния бряг (обр. 10). Шахтовите кладенци с монтирани в тях дървени стълби (местата за закотвяне на гредите и сега личат по скалата) могат да служат едновременно като водочерпно съоръжение и като комуникация на монасите и богомолците с кастела и скалния храм. Подобно скално водочерпно съоръжение свързва реката с близкия кастел до с. Голеш⁶². При разчистването на последното е разкрит хомогенен културен пласт, датировката на който бе прецизирана чрез множество находки и монети към V—VI в. Чрез изсече-

ни в скалата коминообразни скачени шахти се е осъществявал достъпът и до мартириалната църква Сандъкль маара, разположена между кастела Балик и Гяур евлери (обр. 9). Приблизително такъв вид имат и шахтовите отвори на близкия скален манастир Гяур евлери (обр. 7). Там единият е служил за връзка между църквата и спалното общежително помещение, а вторият, сега полузасипан, е бил водочерпно съоръжение. Всичко това ни дава основание да предполагаме един общ строителен похват в района на Суха река, който най-вероятно е прилаган през ранновизантийската епоха. Прочее, находките и керамичните фрагменти, отложени в значително количество по дъната на шахтите в Голеш, Гяур евлери и Асар евлери до Балик, насочват именно към V—VI в. А едновременното оформяне на тези съоръжения и църквите трудно може да бъде опровергано. По подобен начин стои въпросът за подемния археологически материал в Катакомбите до Аладжа манастир и няколко скални обители в Яйлата и Тюленово. Докато фрагментите от ранновизантийски съдове в Клисе маара⁶³ и Деликь маара (до която също се достига чрез шахтов кладенец)⁶⁴ могат да попаднат случайно, то фрагментите от ранновизантийски долиуми в Мердевенли маара и Казанлъ маара⁶⁵ са намерени *in situ* в нарочно издълбаните каменни легла.

Няколко думи и за етническата принадлежност на скалните обители в Южна Добруджа през V—VI в. Отсъствието на категорични писмени извори и епиграфски паметници внася в подобни разсъждения известна умозрителност, но пък, от друга страна, някои специфики в интериора и особености в храмовата литургия не бива да останат без коментар.

Неколкократно бе споменато за пошироките отколкото дълги наоси в църквите по Черноморието и Суха река, което се смята за сирийска традиция. На сирийски влияния се отдават ваните за ритуално измиване и особено плоскодънните правоъгълни олтарни ниши в няколко църкви около Балик и Хитово. Тези археологически факти са в съзвучие с много писмени извори и епиграфски паметници, в които се проследява голяма миграция през античността⁶⁶ на малоазийско и сирийско население към Добруджа, ниското Черноморие. Според някои надписи мнозина от тях и потомците им изповядват християнската религия⁶⁷. Предполага се, че дело на тези преселници е и представителният храм на Джанавар тепе до Варна⁶⁸. Придвижването им от Черноморския бряг към колонията по Суха река било лесно — разстоянието не е голямо, а през V—VI в. вече са утвърдени религиозни центрове, като Бали, Оногур и Голеш⁶⁹.

Няколко черноморски скални църкви имат контраапсиди и почти кръгли в план ди — особености, чужди за този регион. Успоредници сред скалните храмове в близката Мурфатлар, Крим и Испания ни навеждат на мисълта, че в тях в определено време е служена готска арианска литургия. Това е много вероятно предвид големите масивни вестготи, настанени в Добруджа и Североизточна България през IV—V в. под водачеството на видните ариани Улфила, Авксентий и Аудий⁷⁰. Трябва да допълним, че сред прехвърлилите се на юг от Дунава са споменати и монаси-ариани⁷¹. Вестготи продължават да живеят в долнодунавските земи и след изтеглянето на армията им от Балканите, за което изрично свидетелстват няколко писмени извора⁷².

Предположението за сирийски и ариански влияния в скалните манастири из Добруджа през IV—VI в. в никакъв случай не отменя православно присъствие. Дори, напротив, смятаме, че то е основно, а арианството е временно и инцидентно явление. Преустройството на някои църкви с добавянето на пастофории е сериозен аргумент в тази насока.

И накрая за съдбата на ранновизантийските скални манастири по Черноморието и Суха река през средновековието. Продължава да стои открит въпросът за живота им в условията на езическа България между края на VII и средата на IX в., когато иконоборчеството във Византия води до появата на монашески обители в периферните ѝ зони. Нямаме безспорни сведения, че

е прекъснал, но същевременно отсъстват всякакви археологически и исторически факти за непрекъснатата приемственост. На този етап поддържахме версията, че подобно на кастелите в Яйлата, Балик, Оногур, Голеш и животът в ранновизантийските добруджански скални обители секва към края на VII в. с овладяването на тази зона от езичниците прабългари и славяни.

След налагането на християнството в България през IX в. изцяло съхранените скални църкви и манастири ще да са привлекли вниманието на българите-прозелити. Откритите керамични фрагменти в Гяуревлери, Брестница и Голеш, рисунките и знаците графити из обители в Яйлата (тук се среща и знакът (YI)), църква № 2 в Асаревлери, Голеш, Брестница загатват, че през X—XI в. тук монашеският живот навярно е възроден⁷³. Смятам обаче, че континуитетът е само топографски и ако през V—VI в. обитателите са били византийци или византийски поданици, то след IX в. манастирите са приютили предимно български монаси.

Топографски континуитет има също в Аладжа манастир⁷⁴ и скалната църква на Калиакра (обр. 6)⁷⁵, но според археологическите находки и архитектурните особености тук храмовото богослужение се възражда едва към XII—XIII в.

Строене и използване на скалните монашески обители след XV—XVI в. е невъзможно да се допусне, защото според регистри и други извори селищата около Суха река, Яйлата и Калиакра през този период са ислямизирани⁷⁶.

¹ К. и Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и историческо отношение. — СБНУ, VIII, 1892, 5—20.

² К. и Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и историческо отношение. — СБНУ, VII, 1892, 49—83.

³ I. Varnea. Christian art in Romania, II. Bucarest, 1981, 46—90.

⁴ Г. Атанасов. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. — ИНМВ, 20(35), 1984, 91—97; Същият. Няколко скални манастири в Южна Добруджа. — ИНМВ, 25(40), 1989.

⁵ Г. Атанасов. Етнодемографски промени в Добруджа през средновековието (X—XVI в.). — ИПр, LXVII, 2, 1991 (под печат).

⁶ А. Маргос. Средновековни скални манастири по Суха река. — ИНМВ, 19(34), 1983, 127—128.

⁷ Г. Атанасов. Скални манастири в крайдунавска Добруджа. — Векове, XV, 1986, 6, с. 7.

⁸ Ив. Снегаров. Епархийските списъци като извор за християнизиранието на балканските славяни. — ИИБИ, 6, 1956, с. 650 сл.

⁹ I. Varnea. Op. cit., I. Bucarest, 1979, 21—26, 33—34; В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи. — ГНМ, IV, 1922—1925, с. 458.

¹⁰ J. Zeiller. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain. Paris, 1918, 110—116; H. Delehaeye. Saints de Thrace et Mésie. — Analecta Bollandiana, XXXI, 1912, 261—265, 272; G. Popa-Lisceanu. Cetății Drăstarul — Siliștra. București, 1913, 84—95.

¹¹ I. Varnea. Op. cit., I, 15—16, 18—19; Ив. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви. С., 1944, с. 392.

¹² Т. Събев. Самостоятелна народностна църква в средновековна България. С., 1987, 96—97.

¹³ ГИБИ, П. С., 1959, с. 50.

¹⁴ Жития на светите. С., 1974, 35—36, 51—52, 97; Ив. Снегаров. Кратка история..., с. 269.

¹⁵ I. Leopoldi. Griechische Philosophie und frühchristliche Askese. Berlin, 1961, 8—9; Жития..., с. 50.

¹⁶ Ив. Снегаров. Кратка история..., с. 47; Жития..., с. 47.

¹⁷ Достъпът до находките дължим на Ал. Кузев, за което благодарим. Пълната публикация на паметниците вж.: Г. Атанасов, Д. Чешмеджиев. Скалният манастир до Варна (Аладжа манастир). — ИНМВ, 26(41), 1990.

¹⁸ Ал. Минчев. Антично стъкло от Западното Черноморие (I—IV в.). П. Чапи. — ИНМВ, 24(39), 1988, с. 48, 57, табл. VII39.

¹⁹ O. Dalton. Byzantine Art and Archeology. New York, 1961, 567—568, fig. 40, 41.

²⁰ R. Smith. Cross from the Ancient World. Goring. New York, 1957, p. 211, No 420.

²¹ Е. Мусакова. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура. — Археология, XXIX, 1987, 2, с. 13.

²² Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X в. С., 1980, табл. XXXVI.

²³ K. Wessel. Christusmonogramm. — In: Reallexi-

- con zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966, Col. 1047—1048; I. Schwarz-Winklofer, H. Biedermann. Das Buch der Zeichen und Symbol. Graz, 1975, 80—86, No 340—342; P. Diaconu. I. Barnea. Arta crestina in România, I, II. — Pontica, XIV, 1981, p. 374.
- ²⁴ Ал. Минчев. Ранното християнство в Одесос и околностите му. — ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 40, бел. 50.
- ²⁵ O. Wulff. Altchristliche und Byzantinische Kunst, I. Berlin, 1916, 23—45; С. Бобчев. История на архитектурата през средните векове. С., 1973, с. 10.
- ²⁶ Н. Танчева, Ив. Крайчев. Разкопки при с. Воден, Ямболски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 266—267.
- ²⁷ Ch. Delvoe. Apsis. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966, Col. 246; I. Barnea. Le christianisme de premiers six siècles au nord du Bas-Danube à la lumière des sources littéraires et découvertes archéologiques. — In: Miscellanea bulgarica, 5. Wien, 1987, 244—246.
- ²⁸ К. и Х. Шкорпил. Цит. съч., VII, 48—57, фиг. 1—6, 21.
- ²⁹ H. Butler. Early Churches in Syria IV to VII centuries. Princeton, 1929, 22—23, 120; А. Л. Якобсон. Закономерности в развити раннесредновековной архитектуры. Л., 1983, 77—78; Н. И. Брунов. Очерки по истории архитектуры. М., 1935, 460—468.
- ³⁰ А. Л. Якобсон. Средновековный Крым. М.-Л., 1964, с. 52, рис. 17.
- ³¹ M. Restle. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien. Recklinghausen, II, 1967, Taf. XII—XIII; А. Л. Якобсон. Закономерности..., с. 58, рис. 29 в, 31 б, в.
- ³² В. П. Бабенчиков. Пещерный комплекс Шулдана. — В: Материалы Ескикерменской экспедиции 1931—1933 гг. М.-Л., 1935, 103—104, рис. 63.
- ³³ A. Grabar. Martyrium. I. Paris, 1946, p. 449, 536; Ch. Delvoe. Etudes d'architecture paléochrétienne et loyrentine. II. L'Abside. — Byzantion, 32, I, 1962, 291—310, 489—507; O. Wulff. Op. cit., p. 23, 218, Abb. 16, 215—218.
- ³⁴ M. Chatzidakis. Ikonostas. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, III—19, Stuttgart, 1973, Col. 326—329; Ch. Delvoe. Cancelli. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, I, Stuttgart, 1966, Col. 900—920; В. Н. Лазарев. Три фрагмента разписных эпистилев и византийский темплон. — В: Сборник статей, М., 1971, с. 121 сл.
- ³⁵ F. Saens de Urturi. Cuevas artificiales en Alava. Vitoria, 1985, 8—9; Подобни наоси, апсидни и контрапсидни форми се откриват и в зиданата визиготска църковна архитектура в Испания през ранното средновековие. Вж.: T. Uibert. Hispania. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, III—18, Stuttgart, 1973, Col. 168—180, Abb. 10—13, 16.
- ³⁶ На визиготското арианско присъствие в Мурфатлар и мурфатларската църковна архитектура ще се спрем в нарочна публикация.
- ³⁷ К. и Х. Шкорпил. Цит. съч., с. 13.
- ³⁸ А. Маргос. Цит. съч., с. 128.
- ³⁹ Л. Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., б. г., с. 21.
- ⁴⁰ Г. Атанасов. Скални манастири..., 13—14.
- ⁴¹ А. Л. Якобсон. Закономерности..., с. 83; K. I. Wessel. Altar. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966, Col. 118.
- ⁴² R. Vulpe, I. Barnea. Din istoria Dobrogei, II. București, 1968, p. 475, fig. 34.
- ⁴³ N. Čaneva-Dečevska. Charakteristische Merkmale der Sakralarchitektur in Thrakien. — In: Miscellanea bulgarica, 5, Wien, 1987, S. 251; M. Restle. Kappadokien. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, III—23, 1978, Col. 1045.
- ⁴⁴ А. Л. Якобсон. Закономерности..., 79—80.
- ⁴⁵ К. и Х. Шкорпил. Цит. съч., VIII, 18—21, фиг. 7.
- ⁴⁶ K. Markov. Quelques aspects de la christianisation sur l'actuel territoire bulgare pendant la Basse Antiquité (IVe—VIes.). — In: Miscellanea bulgarica, 5, Wien, 1987, p. 103.
- ⁴⁷ J. Zeiller. Op. cit., 356—357.
- ⁴⁸ А. Л. Якобсон. Закономерности..., 79—81, рис. 43.
- ⁴⁹ Α. Ορλανδο. Η Εὐλόστερος παλαιохριστιανική βασιλική τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης. II. Αθήναι, 1954, 469—471.
- ⁵⁰ M. Restle. Kappadokien..., Col. 1024, 1045.
- ⁵¹ Вж. бел. 43.
- ⁵² Г. Атанасов. Скални манастири..., 10—11.
- ⁵³ O. Wulff. Op. cit., S. 28, 208, Abb. 21; С. Бобчев. Цит. съч., с. 10 сл.
- ⁵⁴ Н. Чанева-Дечевска. Триконхалните църкви от IX—XIV в. по българските земи. — Археология, XII, 1970, 4, 8—20, обр. 1—4, 10.
- ⁵⁵ Г. Атанасов. Скални манастири..., с. 12.
- ⁵⁶ M. Restle. Kappadokien..., Col. 1041—1044.
- ⁵⁷ H. Butler. Op. cit., 97—105; M. Restle. Callat Seman. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966, Col. 854—862; O. Wulff. Op. cit., S. 214, Abb. 211.
- ⁵⁸ J. Hussey. Byzantine Monasticism. — History, 24, 1940, 56—58.
- ⁵⁹ R. Janin. Le monachisme byzantin au Moyen Age: commende et typica (X^e—XIVe siècle). — REB, 22, 1964, p. 32.
- ⁶⁰ A. Salkin, D. Topanov. Forteresse de la Haute époque byzantine au lieu dit „Jaila“, près du village Kamen brjag, département de Tolbuhin. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 22—35.
- ⁶¹ Л. Бобчева. Цит. съч., 20—21, 52—53, ил. 9.
- ⁶² Съоръжението предстои да бъде публикувано. Сведенията за находките дължа на н. с. Ив. Василчин, наблюдавал проучването.
- ⁶³ Г. Атанасов. Няколко скални..., с. 81.
- ⁶⁴ К. и Х. Шкорпил. Цит. съч., VII, 51—53, фиг. 4.
- ⁶⁵ Пак там, 53—55, фиг. 5. Планът на Каданлъ маара не е публикуван.
- ⁶⁶ В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през Късната античност (IV—VI в.). С., 1959, с. 236 сл.; История на Добруджа. I. С., 1984, с. 145, 150—151; Ал. Минчев. Ранното християнство..., с. 31.
- ⁶⁷ В. Бешевлиев. Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор. — ИНМВ, 19 (34), 1983, с. 31; В. Велков. Цит. съч., с. 237.
- ⁶⁸ А. Л. Якобсон. О периодизации раннесредновековной архитектуры Болгарии (IV—VI в.). — КСИА, 172, 1982, 47—49.
- ⁶⁹ Кратки сведения за базиликата в Оногур, вж.: Л. Бобчева. Цит. съч., с. 52. За раннохристиянските паметници от Голеш вж.: V. Părgan. Raportul al direcțiunei muzeului de antichități asupra activității muzeului pe ane 1915. — In: АСМІ, 1915, 190—208; I dem. Sur un relief inédit du VIIes. représentant la Sainte Vierge. — RBSI, X, 1924, 217—227. Откритите в Балик енколпиони се съхраняват в музеите Силистра и Добрич.
- ⁷⁰ В. Велков. Цит. съч., с. 234; J. Zeiller. Op. cit., 418—420.
- ⁷¹ A. Schwarcz. Die Anfänge des Christentums bei den Goten. — In: Miscellanea bulgarica, 5, Wien, 1987, 111—112.
- ⁷² В. Велков. Цит. съч., с. 234; I. Barnea. Christian..., I, 19.
- ⁷³ Г. Атанасов. Скални манастири..., с. 12; Същият. Няколко..., обр. 2.
- ⁷⁴ Г. Атанасов, Д. Чешмеджиев. Цит. съч. (под печат).
- ⁷⁵ Църквата на Калиакра не е публикувана. За преустройства през XII—XIV в. съдим по вдълбаната в скалата камбанария.
- ⁷⁶ Б. Цветкова. Ценен османски източник за историята на Добруджа през XVI в. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, с. 219 сл.; Същата. Френски пътеписи за Балканите. I. С., 1975, 180—181.

Eglises et monastères rupestres de la haute époque byzantine

G. ATANASSOV

(Résumé)

Les églises et monastères rupestres étudiés en Dobroudja se rapportent ordinairement au Moyen Age la côte de Kânâgjol (Dristra) et Mourfatlar sont apparues pendant l'époque du Premier royaume bulgare, tandis que celles près de Varna (Aladža manastir) et Kaliakra sont habitées le plus activement au cours des XIIe—XIIIes.

Dans les monastères sur le littoral de la mer Noire et de Suha reka cependant, il y a des indices témoignant qu'ils ont été formés déjà pendant la haute époque byzantine — V^e—VIIes. Les témoignages les plus sérieux en sont les fragments céramiques découverts, les petites trouvailles (encensoirs), les monnaies (frappées sous le règne de l'empereur Justinien, 527—565) et en particulier les graffiti (croix fleuries avec A et Ω entre les bras) des Ve—VIIes. dans l'ensemble rupestre „les Catacombes“, situé à l'Ouest du monastère Aladža. *In situ* les fragments trouvés de doliums de la haute époque byzantine dans les monastères de la mer Noire — Kazanla maara et Merdevenli maara, ainsi que les vases fragmentaires des monastères sur le cours de Suha reka (Guiaour evleri et Assar evleri), orientent également la datation vers les Ve—VIIes.

Quelque conditionnelle que soit l'architecture rupestre intérieure des églises, elle contient également des renseignements pour la précision de la datation et, par endroits, pour les influences ethnoculturelles. Les temples rupestres à Tulenovo, Ailata et Kaliakra sont avec de larges naos, des contre-absides et des absides en forme de Ω avec des cloisons d'autel compactes, dont les parallèles se trouvent

dans la construction cultuelle en Orient — Capadoce, Afrique du Nord et même en Espagne. Des conclusions plus précises sous ce rapport peuvent être formulées au sujet des églises sur le cours de Suha reka. Les naos plus larges que longs, les baignoires pour ablution rituelle et, surtout, les absides plates rectangulaires dénotent des influences d'Asie Mineure et de Syrie. Cela n'est pas étonnant, étant donnée l'émigration de la population chrétienne du Proche Orient vers le littoral de la Dobroudja témoignée par des sources écrites et des monuments épigraphiques pendant la basse antiquité.

Des observations déterminées peuvent être faites également au sujet de l'organisation monacale dans les monastères rupestres pendant les Ve—VIIes. La présence de dortoirs communs suggère l'observation des conseils de Basile le Grand — le Cappadocien et des nouvelles de Justinien le Grand pour une vie commune des moines dans une grande habitation.

Selon nos études, la vie dans les couvents monacaux sur le rivage de la mer Noire et de Suha reka cesse vers le VIIes. avec l'installation dans cette zone des palens — Slaves et Protobulgares. Nous pouvons parler cependant de continuité topographique, car au cours du X^es. (à Aladža manastir et à Kaliakra après le XIIes.) ici s'installent de nouveau avant tout des moines bulgares dont l'œuvre sont certains remaniements, nouvelles constructions, des dizaines de graffiti, et quelque part aussi, des peintures murales (Aladža manastir).

Птиците и тяхното значение за жителите на Велики Преслав (IX—X в.)

ЗЛАТОЗАР БОЕВ, НИКОЛАЙ ИЛИЕВ

У нас все още са голяма рядкост археологическите обекти, в които фунистичните останки са били обект на специални изследвания от зоолози. Още по-редки са публикациите върху орнитофауната на древните и средновековните селища в българските земи. Засега отделни археорнитологични изследвания имаме само за Нове¹, Хисарлъка², Външния град на Велики Преслав³, Вътрешния град на Велики Преслав⁴, средновековното селище при с. Гарван — Силистренско⁵. Публикувани са и няколко работи, в които са представени резултатите предимно от изследването на домашните

копитни бозайници. В тях не се или почти не се съдържат сведения за останалите гръбначни животни, вкл. и птиците, използвани по един или друг начин от древното население по нашите земи. Такива са работите на Иванов за с. Попина (Силистренско)⁶ и за Преслав⁷, на Рибаров за Кабиле⁸ и др.

С настоящата статия се цели да се обобщят всички налични данни за птиците от Велики Преслав — както известните досега в археологическата литература, така и тези, получени от разкопките на обекта през последните години.